

МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ: СТАН І ЕВОЛЮЦІЯ БАГАТОМОВНОСТІ

Олена Яковлева,
*кандидат політичних наук,
доцент Київського інституту бізнесу і менеджменту*

У статті висвітлюється суперечливість і неоднорідність мовної ситуації в Україні через призму багатомовності. Актуалізується проблема зниження рівня мовної компетенції як одна з найактуальніших і таких, що створюють загрозу для культурного розвитку й поступу нації.

Ключові слова: мова, багатомовність, двомовність, нація.

The article studies contradiction and discontinuity of language situation in Ukraine through the perspective of polilingualism. The problem of decline in level of language competence is actualized as one that creates danger to nation's culture development.

Keywords: language, polilingualism, bilingualism, nation.

Сучасна мовна ситуація в Україні безпосередньо відображає загальну дисгармонію всієї системи суспільних відносин, яка склалася внаслідок особливостей трансформаційних процесів, а також через вплив різноманітних обставин, зумовлених специфікою національного історичного розвитку. Як невід'ємний елемент суспільно-політичної системи мовна ситуація еволюціонує за її загальними законами і закономірностями, хоча й здатна виявляти при цьому певну самостійність.

Для української мови як для базового і ключового елемента мовної ситуації, який мав би бути ще й домінуючим, залишається неподоланою суперечливістю між її функцією засобу комунікації та місією пріоритетної форми виявлення «духу нації» (у тому розумінні цієї категорії, яке свого часу запропонував В. фон Гумбольдт), вирішального критерію ідіотетичної ідентифікації історичної території, що здійснила акт перетворення на територію державну. Додаткової неоднозначності додає те, що українська нація після тривалого періоду недержавного існування відновила власну національну державність і переживає етап її остаточного становлення та емансипації.

Процес утвердження української мови як «мови номер один» в Україні як за офіційним статусом, так і за фактичним станом триває.

Одним з актуальних завдань у рамках цього процесу слід вважати забезпечення переходу від «етнографічної» і псевдопатріотичної мотивації привілейованого становища української мови у колі інших мов, присутніх в українському мовному просторі, до мотивації соціальної. У такий спосіб вдалося б підійти до розв'язання завдання гармонізації мовної ситуації на якісно новому рівні у річці загального процесу суспільної модернізації. Не менш злободенною є проблема подолання диспропорцій, які існують у регіонах, негативно впливаючи на якість загальнонаціональної ситуації.

Внутрішню суперечливість і неоднорідність української мовної ситуації не слід вважати унікальним явищем в історії світової цивілізації ані у синхронному, ані в діахронному аспекті. Абсолютно стабільних, внутрішньо цілісних і гармонійних мовних ситуацій практично не існує, хоча є й максимально наближені до такого стану, як от, приміром, в Ісландії, де ісландською мовою, яка є державною, говорить (без жодного примусу з боку влади) 99 % населення, або в Угорщині, де угорською, яка також має статус державної, користується майже 95 % мешканців країни.

Відомі й набагато складніші мовні ситуації, ніж в Україні. Хрестоматійним прикладом може слугувати ситуація в Океанії й на островах Малайського архіпелагу, зокрема, на острові Нова Гвінея, де на п'ять мільйонів осіб – майже тисяча живих мов. Максимальну ж мовну щільність було зафіксовано у ХІХ ст. в Австралії, де у середовищі з 300 тисяч осіб перебувало у користуванні п'ятсот мов [1].

Умовно ідеальною із суто лінгвістичної точки зору прийнято вважати мовну ситуацію, яка є як монологічною (коли державною мовою говорить практично все населення країни), так і монологічною (коли в обігу лише одна форма існування мови). На практиці подібні випадки можливі хіба що теоретично. Навіть гранично прості й прозорі, на перший погляд, мовні ситуації у Франції або Ірландії, де до 95 % населення становлять, відповідно, французькі та англійські монологісти, при глибшому проникненні у сутність явища виявляються доволі складні, хоча їхня складність має іншу природу, ніж та, що її спостерігаємо в Україні.

Специфіка мовної ситуації в Ірландії, наприклад, визначається особливим характером ірландсько-англійської двомовності, позбавленої або практично позбавленої конкуренції між мовами, які її утворюють. Ірландський досвід дає корисний матеріал для зіставлення, дозволяючи глибше осмислити деякі з параметрів мовної ситуації та їхнє дійсне значення. Йдеться, зокрема, про поєднання і співіснування у повсякденній комунікації формального пріоритету ірландської (гельської) мови та реальної переваги мови

англійської без антагонізму між ними й їхніми носіями і поза негативним дискурсом, який би міг передбачати провокування соціальної напруги.

Ірландсько-англійська двомовність закріплена в країні на законодавчому рівні в такий спосіб, що ірландській мові надано статус державної та першої офіційної, тоді як англійській – статус другої офіційної мови. Антагоністичний характер суперечності між двома мовами значною мірою нейтралізується й знімається завдяки втіленню в життя комунікативної стратегії, заснованої не на протиставленні ірландської як «своєї» для більшості населення Ірландії та англійської як «чужої», а на їхній реальній взаємодії, формально закріпленій у відповідний спосіб на законодавчому рівні, тобто – на розумно регульованій двомовності. Таку модель, на наш погляд, слід вважати раціональною й оптимальною для мовних ситуацій, подібних до ірландської або типологічно близьких до неї.

На прикладі Ірландії можна побачити такий феномен, як розмежування понять «володіння» та «користування» мовою. За офіційною статистикою, на достатньому рівні володіють ірландською 42-43 % громадян, відносно регулярно користуються нею лише третина мешканців країни, а більш як половина з них не спілкуються цією мовою взагалі.

Ірландський досвід врегулювання мовної ситуації цікавий і корисний ще й тим, що дає приклад максимально наближеного до оптимального за даних умов і обставин співвідношення «повсякденної» і «формальної» двомовності. Запропонована на державному рівні модель взаємодії ірландської й англійської мов і визначення статусу кожної з них ґрунтується на природному станові речей і не викликає заперечень у більшості населення.

Українську мовну ситуацію прийнято зараховувати до того типу, для якого характерні, з одного боку, ускладнена внутрішня структура, з іншого – присутність різноспрямованих за своєю сутністю і водночас відносно рівнозначних за інтенсивністю виявлення тенденцій, сукупна дія яких не дає змоги досягти спільного вектора або синергії між ними. Ця ситуація належить до складних і неоднорідних передусім через її багатомовність, а також через низку інших обставин, зокрема, українсько-російську диглосію, тобто рівноправного функціонування українського й російського мовних кодів, які сприймаються як одна мова.

Ще більшої заплутаності їй надає наявність такого мовного стану особистості, для якого характерне володіння й використання у повсякденній комунікації не однієї, а двох форм існування рідної мови: літературної мови та діалекту [2].

Потужний прорив діалектів до тих сегментів мовного простору, який мав би забезпечуватися виключно літературною мовою

(приміром, на телебаченні), надає мовній ситуації в Україні ще більш специфічного забарвлення. Вочевидь, є підстави для того, щоб розглядати факт рівноправного співіснування літературної мови й окремих діалектів у забезпеченні сфери публічного інформування та спілкування як характерну особливість історичного моменту. Спонтанна нерегульована взаємодія між учасниками цього співіснування, крім усього іншого, спричиняє появу іншого феномена: літературномовно-діалектного «суржик», виведеного за межі будь-якого впливу з боку нормативно кодифікованого корпусу сучасної української літературної мови.

При цьому йдеться не про всі, а саме про окремі діалекти, локалізація яких пов'язана переважно із західноукраїнським регіоном, а також ті архаїчні варіанти цих діалектів, які збереглися у середовищі західноукраїнської за походженням української діаспори у таких країнах, як США, Канада, Австралія й інші. У такий спосіб, можливо, задовольняється чималий суспільно-політичний попит на насичення мови публічного користування такими новими елементами, які не мали б аналогів у російській мові й забезпечували кількісне зменшення спільного українсько-російського мовного фонду за рахунок збільшення «українсько-українського». Можна припустити, що у цьому випадку йдеться про перетворення у коротко- або середньостроковій перспективі чинної норми літературної мови на морально застарілу з наступним утвердженням замість неї нормативних параметрів нового зразка.

Першопричину нинішнього стану речей слід шукати передусім у наявності специфіки вербального вираження та маркування національно-культурної і національно-мовної свідомості, зумовленої особливостями історичного розвитку і різними формами багатомовності, а також тривалим періодом недержавного розвитку української мови, супроводжуваного постійним тиском на неї з боку тих мов, які мали статус державних (російська, німецька, польська, румунська).

Дається визнаки своєрідність співвідношення українського етнічного та мовного факторів, які не співпадають один з одним і останній з яких не «покриває» повністю перший, зокрема й через те, що, як свідчать переписи населення і соціологічні опитування, рідною для частини етнічних українців є не українська, а російська мова. Вербалізована інтерпретація українським мовним соціумом навколишнього світу й себе у цьому світі, світовідчуття та світорозуміння українського етносу не вичерпується лише українською мовою, доповнюючись російською, а на регіональному рівні – й іншими мовами (угорською, румунською, польською, русинською та ін.). Негативно впливають на мовну ситуацію

також і відмінності фактичних меж етнічної спільноти та чинного адміністративно-територіального поділу.

Сучасна українська мовна картина світу, заснована на традиційному, «донауковому», світобаченні, перебуває в стадії адаптації як до модерних інтернаціональних уявлень, так і до оновлюваних під впливом нових вимог ціннісних пріоритетів української національної спільноти, виявляючи на даному етапі розбіжності з цими пріоритетами. Аналогічні або співвідносні розбіжності бачимо й на рівні деяких етнонаціональних спільнот. Підвищений ступінь динамізму характерний і для структури української національної мовної особистості.

Не втрачає своєї актуальності сформована і закріплена у колективній свідомості протягом попередніх історичних періодів (антиукраїнська за своєю сутністю) неформальна суспільна ієрархія мов, які використовуються у національному мовному середовищі і згідно з якою російська мова традиційно сприймається як «вища» й «культурніша», а українська – як «нижча» й «менш культурна». Перехід з української як рідної на інші мови для постійної комунікації вважається кроком уперед, тоді як перехід з інших мов як рідних на українську для спілкування – кроком назад.

Людина як істота соціальна, яка постійно взаємодіє з іншими членами суспільства й того конкретного сегменту (соціальної групи), до якої ця людина належить, схильна оцінювати позиції (статуси), якими володіє як вона сама, так і ті, хто її оточують. Ця схильність, як свідчать соціологічні дослідження, передбачає, крім усього іншого, порівняння власної позиції або власного статусу з позиціями-статусами інших. При цьому природним прагненням для переважної більшості членів будь-якого суспільства є здобуття кращої позиції, набуття вищого суспільного статусу, зрештою, перехід до вищої соціальної верстви, супроводжуваний зміною первісної соціальної функції.

Той чи інший соціальний статус, так само, як і зміна статусу, як правило, здобувається шляхом встановлення суб'єктом з іншими суб'єктами відносин або конкуренції (суперництва), або кооперації (співпраці). Згідно з експериментальними даними, кооперація неможлива без відповідного рівня розвитку мови й мовлення. В умовах українського суспільства й української нації в добу її бездержавного існування у більшості соціальних верств сформувався стійкий стереотип, відповідно до якого під розвитком мови того чи іншого україномовного суб'єкта й він сам, і оточення здебільшого розуміли відмову від рідної мови та перехід до спілкування російської, нехай навіть і зі зниженням рівня його мовної компетенції.

Проблема зниження рівня мовної компетенції – як індивідуального, так і групового та колективного – є нині для української мовної ситуації однією з найактуальніших і таких, що створюють загрозу для культурного розвитку й поступу нації. У сучасній Україні стало напрочуд мало «сильних мовних особистостей» (термін, запроваджений Т. Космедою для позначення носіїв мови, які володіють нею досконало, на дуже високому рівні), а ті, що лишилися, не представлені в належний спосіб у національному мовному та інформаційному просторі. Якість мовної компетенції, на превеликий жаль, жодним чином не береться до уваги в середовищі державно-політичної еліти, не враховується як обов'язковий критерій включення до неї. Незнання або недостатнє знання української мови не розглядається як фактор, який мав би перешкоджати входженню особистості до елітарного кола.

За концепцією «дієвості» американського психолога Р. Уайта, однією з властивостей людини є прагнення до такого рівня компетентності, який би дозволяв їй контролювати оточуюче соціальне середовище. Соціальна компетентність включає в себе й компетентність мовну. Відтак, зниження рівня мовної компетенції, як правило, має для людини негативні наслідки, обмежуючи її можливості контролю середовища та знижуючи рівень її конкурентності порівняно з іншими членами суспільства.

Внаслідок системної відмови від української мови як рідної на користь російської зі «статусних» та інших мотивів, українська мова для основної маси населення у значній частині регіонів опинилася у менш сприятливій ситуації, ніж російська, а в окремих регіонах і деякі інші мови. Враховуючи, що мовна особистість формується на ґрунті рідної мови, проте не вичерпується нею, особливо, у дво- або багатомовному середовищі, проблема збереження й забезпечення повноцінного функціонування й розвитку української мови як рідної істотним чином позначається на загальному стані мовної ситуації.

Зміна структури мовної або мовленнєвої особистості в ході соціалізації суб'єкта, тобто процесу, у межах якого він засвоює певний соціальний досвід, адаптуючись до того соціального оточення, в якому перебуває, не є суто українським феноменом, не може вважатися рідкістю або винятком з правил. Такі зміни відбуваються у багатьох суспільствах, хоча об'єктивні обставини й суб'єктивні мотиви, які спонукають до цього, можуть бути різні, – приміром, пов'язані з так званим «постколоніальним синдромом», характерним для низки країн Африки та Азії, які здобули державну незалежність у другій половині ХХ ст.

Мовну ситуацію в Україні вирізняють щонайменше дві особливості, безпосередньо пов'язані з феноменом багатомовності.

Це, по-перше, певна розбалансованість, зумовлена пошуком нової моделі співвідношення між реальним станом справ у мовному середовищі та юридичним статусом, на підставі якого відбувається регламентація відповідних мовних, культурно-мовних, національно-мовних процесів і явищ з боку держави. По-друге, ситуативна перевага суб'єктивних параметрів над параметрами об'єктивними. Все це відображається не лише на рівні мовної, а й мовленнєвої ситуації у межах уже не мовної спільноти, а мовленнєвого колективу.

Соціальні настанови щодо рідної для більшості представників титульної нації мови та інших мов, присутніх в українському мовному просторі, в умовах сучасної України виявляються більш вагомими від тих суто кількісних та якісних показників, з допомогою яких прийнято описувати об'єктивні параметри мовної ситуації.

Не сприяє гармонізації мовної ситуації на загальнонаціональному рівні часткове невиконання у «явочному» порядку законодавчо закріплених вимог, пов'язаних зі статусом української мови як єдиної державної (в тому числі, окремими державними службовцями та чиновниками високого рівня). Офіційно декларований стан мовної ситуації не збігається з реальним, а подекуди навіть прямо протилежний йому. Негативно позначається на ній і неоднорідність мовної особистості та її прототипного образу (моделі), наявність у її структурі відмінних ознак залежно від регіональної, соціальної, професійної, вікової та ін. приналежності суб'єкта.

Незважаючи на унітарний устрій новітньої української держави, міцно вкорінений у загальній стратегії державного розвитку, а також на наявність однієї титульної нації та однієї державної мови, в Україні зберігається успадкована з минулого модель «одна нація – дві мови». Хоча з досвіду інших країн впливає оптимальна за подібних умов і обставин модель «одна нація – одна мова» (маються на увазі одна державотворча нація та одна державна мова).

За відсутності чітко сформульованої, прийнятної для всієї нації модерної національної ідеї ця обставина не лише не сприяє подоланню наявного розколу між умовними «центром», «заходом», «сходом» і «півднем» а, навпаки, поглиблює цей розкол. Унаслідок цього створюється додаткова напруга в суспільстві та у середовищі національної духовної і політичної еліти, консервуються наявні і виникають нові проблеми, провокуються конфлікти у мовній свідомості та самосвідомості особистості, а також у сфері міжмовних взаємин, зокрема, шляхом посилення й загострення нездорової конкуренції між українською та російською мовами й їхніми носіями.

Ситуація ще більше ускладнюється внаслідок несистемного та позасистемного залучення до соціальних настанов аспектів аксіологічного (тих, які обумовлюють оцінку різних мов за

комунікативною придатністю, престижністю кожної з них), а також політичного і навіть геополітичного характеру й змісту.

Однозначної оцінки сучасної мовної ситуації в Україні немає ані з соціологічної, ані з соціолінгвістичної, ані з власне лінгвістичної точки зору. Особливо виразно це виявляється у сфері українсько-російських міжмовних відносин, яку чи не найбільшою мірою зачепила «хвиля» переосмислення й переоцінки. Питань тут на сьогодні помітно більше, ніж відповідей. Не досягнуто однастайності стосовно того, який саме вплив (з огляду на його характер та позитивність-нейтральність-негативність) здійснює на українську мовну ситуацію присутність російської мови в наявному обсязі. Продовжує залишатися дискусійним питання щодо ролі російської мови у становленні та розвитку української в історичній ретроспективі. Ставиться під сумнів українсько-російська міжмовна взаємодія як ресурс розвитку й удосконалення української мови.

Адекватне сприйняття російської мови, її значення і ролі неабияк ускладнюється тією обставиною, що вона останнім часом асоціюється з «імперським минулим» і навіть проголошується «імперською мовою». Така некоректна й хибна інтерпретація породжує висновок, що її слід негайно позбуватися у будь-який спосіб і за будь-яку ціну, відкриваючи шлях українському суспільству й українському мовному простору до європеїзації та модернізації.

Серйозного наукового обґрунтування такого погляду, щоправда, не існує ані в лінгвістиці, ані в соціології. Ми не беремо до уваги заангажовані політичні та політизовані міркування, які ґрунтуються переважно на емоційних підходах і невмотивованих оцінках їхніх авторів, слугуючи не встановленню об'єктивної істини, а підміні наукового знання – міфологізованим образом.

Так, наприклад, О. Пономарів, не наводячи аргументів і не зважаючи на думки інших учених, зокрема, зарубіжних, стверджує, що становище української мови в Російській імперії у ХІХ ст. було незрівнянно гіршим, ніж в імперії Габсбургів та в Польщі. Цей висновок суперечить загально визнаній негативній оцінці тієї ситуації, в якій перебувала в цей же період в Австрії (після 1867 р. в Австро-Угорщині) інша мова «нетитульної» нації – хорватська. Її формальний статус і реальний стан майже відповідав статусові та стану української. При цьому, за свідченням З. Чрня, ні про який вільний розвиток хорватської мови у хорватському мовному середовищі не йшлося через постійний негативний вплив і тиск на неї з боку інших мов, наявних у той час в імперії: німецької, угорської, італійської, а також «мертвої» латини як інструменту традиції [3].

Ще далі у несприйнятті російської мови й у запереченні будь-якого позитиву в її присутності в українському мовному просторі пішли автори «Нарисів з етно- та соціолінгвістики». Сутність пропонуваної ними концепції полягає не лише у констатації стримувального й обмежувального впливу на українську мову з боку російської протягом усього періоду їхнього спільного існування та взаємодії, а й у перенесенні гостро негативної оцінки російської мови під кутом зору певної частини її функцій на всю мову в цілому, включаючи її граматичну систему, лексичний склад та інші системно-структурні особливості [4].

Протилежну точку зору обстоюють ті вітчизняні учені, які, відзначаючи високий рівень міжмовної українсько-російської взаємодії протягом тривалого часу, говорять про її безпосередній результат – виникнення такого специфічного феномену, як «український варіант російської мови». Особливий наголос при цьому дехто з них робить на тій обставині, що появу цього явища слід розглядати не як заперечення української державної незалежності або ж загрозу їй, а, навпаки, як одне з головних досягнень і надбань цієї незалежності.

Багато вчених визнають неоднозначність мовної ситуації і з точки зору формального статусу та реальної функції й ваги української мови як мови титульної нації, і з огляду на відносини між різними мовами та міжмовну взаємодію. Відсутній також консенсус щодо того, в якому саме напрямку мав би спрямовуватися рух мовної ситуації, на яких аспектах цього руху мав би бути зроблений акцент, хто саме повинен взяти на себе роль головного суб'єкта такого руху.

Свої прихильники є як у ідеї пріоритетного розвитку української мови як державної, супроводжуваного заходами протекціоністського спрямування з боку держави, так і у концепції вільної конкуренції між усіма мовами, які використовуються у мовному середовищі й, передусім, між українською та російською. Застосування тези представника неогумбольдтіанства Й. Л. Вайсгербера, згідно з якою «держава жодним чином не має права втручатися у питання мовної спільноти, а спільнота – використовувати державні шляхи їх вирішення» [5], – для української мовної ситуації виглядає як неможливе або, щонайменше, передчасне.

Попри виразне тяжіння мовної ситуації в Україні до формату бінарної опозиції з українською та російською мовами як ключовими, визначальними факторами, вичерпно описати усю наявну нині в українському мовному середовищі сукупність «матричних» мовних практик і специфічних варіантів їхніх комбінацій лише за допомогою українсько-російської парадигми навряд чи вдасться. Це твердження стосується усього національного мовного простору, проте особливо виразно виявляється на регіональному рівні, – в тих

регіонах півдня та сходу, де російську мову вважає рідною значна частина населення, незалежно від етнічної приналежності.

Тож, гадаємо, є підстави стверджувати, що однією з головних ознак мовної ситуації в Україні і на загальнонаціональному, і на регіональному рівні слід вважати дво- та/або багатомовність, а одним з найперших завдань у контексті її подальшого розвитку – досягнення загального консенсусу щодо того, чи має ця дво- та/або багатомовність стати нормою життя, чи її варто обмежити у рамках низки протекціоністських заходів, спрямованих на підтримку української мови як державної та її значення як ключового елементу української етнічної самоідентифікації.

Саме багатомовність, на думку деяких вчених-лінгвістів, зумовлює існування в етнонаціональній матриці українства такого феномена, як множинність суспільної форми мовної свідомості, тобто наявність не однієї, спільної для всіх членів мовного колективу, такої форми, а кількох форм, які в окремих випадках доповнюють одна одну, тоді як в інших функціонують у цілком незалежному, самодостатньому режимі. Суспільна форма мовної свідомості не відповідає багатьом колективним та індивідуальним формам.

Однією з прикметних особливостей мовної ситуації в Україні на початку нового століття слід визнати її історичну вкоріненість і виразну зумовленість традиціями етномовного розвитку. Саме традиційні елементи визначають як сутність, так і основні особливості нинішньої мовної ситуації. Це можна було б вважати позитивним фактором розвитку, якби цей традиціоналізм, окрім усього іншого, не перешкодив модернізації мовної ситуації та її адаптації до змінених конкретно-історичних обставин і, насамперед, до переходу до державної моделі існування української нації, яка передбачає особливу роль української мови як державної.

Одним з найважливіших наслідків історичної вкоріненості слід вважати недостатній ступінь уніфікованості національної мовної особистості з точки зору наявності в її структурі української мови як рідної. Рідна мова як наріжний камінь мовного світогляду та основа для формування схожого для всіх її носіїв способу мислення в Україні варіативна. Навіть в етнічних українців, для яких українська є рідною, вона інколи не забезпечує весь обсяг комунікативних потреб самостійно, а співіснує з іншою мовою чи мовною формою (діалектом, просторіччям, суржиком). Серед найпоширеніших варіантів такого співіснування можна згадати:

- рідна українська та російська як мова повсякденного спілкування у побуті та/або на роботі,
- рідна українська та регіональний або місцевий діалект як засіб повсякденного спілкування,

- рідна російська і українська як мова повсякденного спілкування,
- українська як одна з двох рідних та російська як друга рідна та ін.

Так, замість стану «однорідномовності», який багато хто з фахівців вважає оптимальним для мовної особистості, виникає стан дво- або багатомовності, який має свої переваги, проте несе у собі й загрози – перевищує психічні можливості пересічної людини (Б. Гавранек, Р. Грехем, А. Мартіне). Дія відомого «закону рідної мови» Й. Л. Вайсгербера, коли кожна мова формує свій специфічний «мовний організм», розкриваючи носієві мови з перших років його життя духовну силу та творчий потенціал, що існує в його рідній мові, внаслідок цього втрачає ефект прямої дії, опосередковується, послаблюючись і призводячи до певної маргіналізації й навіть занепаду національної, колективної (групової) та індивідуальної духовності.

На спеціальну увагу заслуговує той факт, що ані етнічна, ані мовна, ані етномовна українська традиція не являють собою внутрішньо цілісний комплекс з безперервною поступальною траєкторією історичної еволюції. Навпаки, кожній з них притаманна і перервність, і спіралеподібність, котра виявляється у тому, що у межах наступного історичного етапу відбувається певне уточнення, а в окремих випадках – і зміна вектора загального розвитку. У сучасній мовній ситуації є чимало явищ, безпосередньо зумовлених тими обставинами, які виникали й склалися у рамках подібних перерв.

Існує чимало підстав стверджувати, що сутність та особливості мовної ситуації в Україні визначаються нині не одноосібно українською мовою як мовою титульної нації та державною мовою, а українською мовою разом з російською та їхньою активною взаємодією. Саме ці дві мови вважає для себе рідними понад 98% населення. Ними переважно забезпечується комунікація, а також потреби державного, суспільного, індивідуального життя. Для української мови в цьому є як позитивні, так і негативні сторони.

Вирішальне значення для розуміння сутності й особливостей сучасної мовної ситуації належить, як і раніше, феномену українсько-російських міжмовних відносин. Будь-які спроби аналізувати ситуацію у відриві від цих відносин апіорі не можуть принести позитивного результату, а одержана картина буде штучною, ба навіть хибною. Мовна ситуація в Україні формується, передусім, двома мовами: українською та російською, хоча й не вичерпується ними.

Очевидно, що український національний мовний простір перебуває нині у стані «зсуву», рухаючись від певного попереднього стану до стану наступного, який мав би з максимально доступною

за наявних історичних обставин адекватністю відповідати новим соціально-політичним реаліям, які протягом кількох останніх десятиліть зазнали відчутних змін і продовжують змінюватися надалі. Вирішення цього завдання у сфері мови ускладнюється її відкритістю впливам з інших сфер, передусім, соціально-політичної.

Складатися враження, що ані вичерпний опис сучасного стану мовної ситуації, ані прогноз щодо вірогідних шляхів і напрямів її еволюції неможливі у рамках якоїсь однієї гуманітарної науки, чи то лінгвістики, чи соціології, чи соціолінгвістики. Зважаючи на особливу складність об'єкту, найбільш перспективними видаються міждисциплінарні дослідження.

Зосереджені на мовній реальності лінгвісти, намагаючись підібрати «ключ» до розуміння мовної ситуації, якомога повніше й точніше охарактеризувати її, висловлюють ті чи інші міркування, засновані, насамперед, на спостереженнях над явищами внутрішньоструктурного плану, пов'язаними лінією існування й розвитку внутрішньої структури мови як самодостатнього феномену. У річищі такого підходу у лінгвістиці прийнято поділяти мовні ситуації на монологістичні (одномовні) та полілінгвістичні (багатомовні), ендоглосні (в яких домінує мова основного етносу) та екзоглосні (з домінуванням «чужої» мови), збалансовані й незбалансовані, гармонійні (мови рівноправні) та дисгармонійні (мови нерівноправні), гомогенні (в яких співіснують споріднені мови) й гетерогенні (співіснують неспоріднені мови) та ін.

Для лінгвістичного погляду на феномен багатомовності значущою є відмінність між літературною мовою та діалектами цієї мови, а також міським просторіччям. Якщо, скажімо, суб'єкт володіє українською літературною мовою, поліським або якимсь іншим діалектом, а також українсько-російським суржилом, користуючись при цьому як першим і другим, так і третім для забезпечення потреб комунікації, – то його мовна поведінка має бути проаналізована з точки зору багатомовності.

Принагідно варто зауважити, що єдиного ставлення до такого явища, як суржик, серед лінгвістів досі немає. Діапазон його оцінок відзначається неабиякою широтою, включаючи в себе найрізноманітніші думки й оцінки від категоричного засудження як геть «зіпсованої» мови, яка завдає шкоди тим мовам або мовним формам, на яких «паразитуює», до визнання об'єктивної зумовленості, функціональної доцільності й обґрунтованості.

Багато фахівців ставиться до суржику як до явища, яке псує й забруднює мову, негативно впливаючи на її розвиток. Утім, є й ті, хто пропонує придивитися до суржику взагалі й до його українсько-російського варіанту зокрема більш уважно й неупереджено, вбачаючи в ньому зародок нової мовної форми, яка у перспективі

може розвинутися у щось цікаве й позитивне, навіть у нову самостійну мову, як це було, приміром, з давногрецько-латинським «койне».

Релевантною для лінгвістів у контексті вивчення феномена багатомовності є й така категорія, як культура мовлення, яка, на думку деяких вітчизняних учених-гуманітаріїв, вийшла за суто філологічні рамки, перетворившись на гостру соціальну та політичну проблему. Актуальною ця проблема є й для інститутів та органів державної і місцевої влади.

Автори збірника «Наука, влада, політика» звертають увагу на те, що про такі речі, як культура мови, рівень відповідності мови чиновників різних рівнів правилам і нормам української літературної мови, взагалі не йдеться. Обмежений словниковий запас у поєднанні зі справжнім засиллям русизмів; недосконала, інколи неприродна для україномовного середовища вимова; постійна плутанина з відмінками числівників; невміння коректно використовувати граматичні конструкції – далеко не повний перелік мовних огріхів, характерних для багатьох представників владних структур. Українська влада опинилася нині у ситуації, близької до тієї, що її можна було кваліфікувати як «мовна курйозність» [6].

Констатуючи недостатню мовну культуру представників владних структур, навряд чи було б правильно вважати, нібито «безграмотна» у мовному плані влада перебуває в опозиції до «грамотного» з мовної точки зору суспільства та громадян, котрі бездоганно володіють мовою Тараса Шевченка та Івана Франка. Ступінь володіння мовою і рівень мовної культури української влади є прямим віддзеркаленням тієї загальної ситуації, котра склалася в Україні. Влада, яка недостатньо добре опанувала мову своєї країни, спирається, по суті, на значну частину населення, для якої українська мова й усе, що з нею пов'язане, залишається або маловідомим через брак освіти та загальної культури, або небажаним, чужим, а подекуди й ворожим. Рівень мовної культури та мовної компетенції пересічних громадян, які користуються у побуті й у професійній діяльності українською мовою, залишається низький.

Тим часом, на порядку денному стоїть невідкладне завдання: забезпечити такий стан середньостатистичної української мовної особистості, за якого б вона, крім рідної, вільно володіла ще щонайменше двома мовами – англійською (як мовою глобального масштабу) та російською (як регіональною).

Зі свого боку, соціологи вибудовують власні погляди, підходи, концепції щодо багатомовності на базі вивчення немовної реальності, без прив'язки до вербальних засобів вираження, під соціологічним кутом зору.

Спроби соціолінгвістів та лінгвосоціологів запропонувати комплексне, міждисциплінарне, більш наближене до універсального, розуміння досліджуваного явища поки що не дали бажаного результату, зокрема, через те, що не вдалося уникнути перекосу в бік або лінгвістики, або соціології, досягнувши реальної рівноваги між цими гуманітарними дисциплінами та понятійно-категоріальним апаратом кожної з них.

Спільною для всіх досліджень, незалежно від їхнього власне наукового «профілю», вадою залишається політизація мовної проблематики, через яку на основі одних і тих самих емпіричних даних робляться несуголосні, а інколи й прямо протилежні узагальнення та висновки.

Перспективи подальшого розвитку мовної ситуації у сучасній Україні відповідно до вимог, які диктуються фактором багатомовності, на загальному рівні пов'язані, на наш погляд, з чотирма факторами:

- об'єктивна потреба реального утвердження української мови як державної на всій території країни з урахуванням особливостей кожного із сегментів цієї території;
- необхідність урахування впливу фактичної українсько-російської диглосії та паралельного використання у публічній сфері української літературної мови та деяких діалектів без належного розмежування;
- вимога забезпечення повноцінного захисту мов національних меншин;
- імператив модернізації мовно-культурної сфери, зумовлений глобалізацією, сфокусований на проблемі адекватного включення національного мовного комплексу до глобального середовища.

1. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. – М., 2000 – С. 158-159. 2. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Напрями та проблеми. – Полтава, 2008. – С. 337. 3. Чрня З. История хорватской культуры. – Загреб, 1965. 4. Пінчук О., Червяк П. Нариси з етно- та соціолінгвістики. – К., 2005. 5. Бацевич Ф. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень. К., 2008. – С. 56. 6. Наука. Влада. Політика. – К., 2008. – С. 229-230.